

“ועין אלהם הות על שבי יהודיא”

(עזרא ה', ה)

הקדמה

“העין האלוקית” או “עיניו של ה'” הינם ביטויים בדרך ההאנשה, המבקשים לבטא את השגחת ה' בעולמו על מעשיהם של כל היצורים, בהבעה של הגשמה¹. ביטויים הכוללים “עיניים” אלו מצויים בעיקר בתורה ובדברי הנביאים, והם מעטים בספרי הכתובים שבתנ”ך². בתורה מצינו בעניין מעלתה של ארץ ישראל: “עיני ה' אלקיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה” (דברים י”א, יב) וגם הנביאים השתמשו במוטיב “עיני ה'” לצורך המחשת השגחתו כמו: “והיו עיני ולבי שם כל הימים” (מ”א ט', כג); “אעלים עיני מכם” (ישעיה א', טו); “עיני ה' אלקים בממלכה החטאה” (עמוס ט', ח); “ואם יסתרו מנגד עיני” (שם שם, ג); “לא נצפן עונם מנגד עיני” (ירמיה ט”ז, יז) ועוד.

דומה שמבין הנביאים הירבה הנביא זכריה להשתמש בביטוי המושאל “עיני ה'”³, וכפי שנבקש להוכיח להלן נבחר הביטוי “ועין אלההום” בספר עזרא, הוא הביטוי שבחרנו בו ככותרתו של מאמר זה, בהשפעת נבואת זכריה וסגנונה.

העין האלוקית בספר עזרא – בהקשרה

הפרקים די-ו' בספר עזרא עומדים בסימן הפועל “בטל” החוזר שש פעמים בפרקים אלה בצורות שונות, הן במשמעו השלילי: הפסקת מלאכת הבנייה (בין אם הכוונה למלאכת בנייתו של ביהמ”ק ובין אם הכוונה למלאכת בנייתה של חומת ירושלים), והן במשמעו החיובי: לא ביטלו, שלא הפסיקו את המלאכה. בסיומו של פרק ד' המסכם את תקופת המלכים כורש – דריוש נאמר: “באדין בטלת עבדות בית אלהא די בירושלם והות בטלא עד

1. וכך מתרגם אונקלוס את הכתוב “אולי יישר בעיני האלוקים” (במדבר כ”ג, כז): “ייהא רעוא מן קדם היי” (על פי שיטת “סילוק הגשמה”, כפי שאר הרמב”ם במו”נ ח”א פרק כ”ז), ובדומה לכך תרגם יונתן את הכתוב “עיני ה' אלקים בממלכה החטאה” (עמוס ט', ח): “הא קדם הי אלקים גלן עובדיי”.
2. א. מן המקורות בספרי כתובים בהם נזכרות “עיני ה'” כמבטאות את השגחתו נציין את הפסוקים מספר תהלים: “ועין ה' אל יראוי” (ל”ג, יח) או שם: “עיני ה' אל צדיקים” (ל”ד, טז) ואת האמרות בספרי משלי: “בכל מקום עיני ה'” (ט”ו, ג) ו”נכח עיני ה' דרכי איש” (ה', כא). בספר איוב מצאנו בדברי ה': “ועתה עיני ראתך” (מ”ב, ה) ועוד.
- ב. וכך באר הרמב”ם (במו”נ א', מד) את משמע השם “עיני”, כששם זה מתייחס בצורה מושאלת לקב”ה: “עין... הוא שם ההשגחה... ולפי השאלה זו נאמר כלפי ה' בכל מקום: “והיו עיני ולבי שם כל הימים” (מ”א ט', ג): השגחתי ורצוני...; “תמיד עיני ה' אלקיך בה”: השגחתי עליה; “עיני ה' המה משוטטות (=במקור, משוטטים) בכל הארץ”: השגחתו כוללת גם כל מה שבארץ...”.
- ג. העינים האלוקיות אמנם נזכרות עוד במקרא בצירופים שונים כמו “יומצא חן ושכל טוב בעיני אלקים ואדם” (משלי ג', ד) או “וירע בעיני האלקים” (דה”א כ”א, ז) וכיו”ב, אך בצירופים אלה – מציאת חן בעיני אלקים או עשיית הטוב והרע בעיני ה' – אין עיניו של ה' מבטאות את “יראיתו”, את השגחתו על העולם ועל בריותיו.
3. “עיני ה'” נזכרות בנבואות זכריה במקורות האלה: ב', יב; ד', י; ח', ו; י”ב, ד ולפי רשימת יורד”ק גם ב', ח.

שנת תרתין למלכות דרוש מלך־פרס" (פסי כד), כלומר מלאכת בנייתו של בית המקדש היתה בטלה מאז שכורש ציווה לבטלה ועד שנת מלכותו השנייה של דרוש המלך. בפרק מאוחר יותר בספר עזרא מסופר שדריוש גילה את דעתו ורצונו לכל יושבי "עבר נהרה", שעבודת הבנייה לא תיפסק אלא תימשך במרץ: "די לא לבטלא" (שם, ו', ח). בין שתי הידיעות האלו – על השינוי שחל במדיניותם של מלכי פרס ביחס לבניית הבית – בא הסיפור אודות תתני הפחה של "עבר נהרה" שבצורה מאיימת חקר את זקני היהודים: "מן שם לכם טעם ביתא דנה לבנא...!?" (שם, ה', ג).

חקירתו זו של תתני הייתה עלולה לגרום להפסקת הבנייה, שהתחדשה לא מכבר בשנת שתיים לדריוש, שכן בידי היהודים לא היה מסמך שיכלו להציגו בפני הפחה כדי להוכיח שמלאכת בנייתו של המקדש, שהם עוסקים בה, מתבצעת על סמך רשיון כורש. עד לביורר העניין, על ידי בדיקת אמיתותה של טענת היהודים, שכורש התיר בשעתו לשבי ציון לבנות את המקדש, בדיקה שהייתה צריכה להערך בבית הגנזים המלכותי שבאחמתא, בגנזך המלכותי ששמרו בו את כתבי המלכים ופקודותיהם (שם, ו', א-ב), היה חשש סביר – כפי שעולה מן הסיפור בפרק ד', שזמן התרחשותו אמנם היה מאוחר בזמן מזמן המאורע המתואר בפרק ה'⁴ – שיוצא מעין "צו ביניים", להפסקת מלאכת הבנייה עד שתבוא הודעת המלך בעניין⁵.

ספר עזרא כתוב רובו ככולו בלשון פרוזאית עניינית והוא מתאפיין בתעודות רבות בעלות סגנון מינהלי "יבש". אולם בשני מקומות בספר עזרא נזכרים נביאי שיבת ציון חגי וזכריה ונבואותיהם. בראש פרק ה' אומר הכתוב "והתנבי חגי נביא וזכריה בר עדוא... בשם אלה ישראל עליהן", ומהמשך האמור שם מתבררים נושאי הנבואות שהנביאים נבאו אז. זרובבל וישוע החלו (מחדש) לבנות את בית האלקים כשנביאי האלקים "מסעדין להון" (שם פסי ב), כלומר עוזרים להם. עזרה זו שהנביאים היו "מסעדין" אותם, היתה ככל הנראה סעד רוחני, דברי חיזוק ועידוד, שהנביאים הרעיפו על בוני המקדש⁶. אמנם לשון הנבואות לא נשתמרה במסגרת ספרי הכתובים שבתנ"ך, אולם ניתן לגלות גם בסגנון הפרוזאי של ספר עזרא השפעה של מליצות נבואיות⁷, ואין צריך לומר שיש זיקה עניינית בין הנבואות לבין התיאורים בספר עזרא⁸.

4. ראה מאמרי "אגרת רחום" ב"מגדים" גליון ו', תשמ"ח, עמ' 86-96.
5. אמנם לא פורש בפרק ד', אף שנראה שכך אירע, שרחום ושמי הסופר ציוו על הפסקת הבנייה עד שתגיע הודעתו של ארתחשטא. לעומת זה יש במסופר בפרק ה' על ביקורו של תתני בירושלים בימי דרוש, מעין רמז שהיה חשש רציני (כנראה על סמך ידיעה שכך נוהגים השלטונות הפרסיים במקרים דומים) שהמלאכה תושבת בינתיים עד שתגיע הוראה מן המלך. הכתוב בעזרא ה', ב אומר: "ולא בטלו המו עד טעמא לדריוש הד", ומכלל לאו אתה שומע הן. משום ש"עין אלהים הות על שבי יהודיא" על כן לא בטלים הפעם מן המלאכה שהחלו בה ללא נטילת רשות מן המלך. אלמלא עיני ה' הפקוחות לטובה על היהודים – קרוב לוודאי שצרי יהודה היו מבטלים את מלאכת הבנייה עד שתגיע הוראה מאת דרוש, בה המלך יביע את רצונו אם להפסיק את הבנייה לחלוטין או לאפשר ליהודים להמשיך בה.
6. כגון נבואת חגי: "ועתה חזק זרובבל נאם ה', וחזק יהושע בן יהוצדק הכהן הגדול, וחזק כל עם הארץ, נאם ה', ועשו...". (ב, ד) או נבואת זכריה: "תחזקנה ידיכם" (ח, ט) וכיוצא באלו הנבואות. [לפי תאריכי הנבואות שנשתמרו בספרים חגי וזכריה, קדמה נבואת חגי הנ"ל לנבואת זכריה. חגי חיזק את ידי הבונים לקראת יציאתם לחידוש מלאכת הבנייה שהופסקה, ואילו נבואת זכריה נאמרה אחרי שהעם כבר שב למלאכת הבנייה.
7. בסגנון הפרקים הראשונים בספר עזרא ניכרת גם השפעה סגנונית של נבואות ירמיהו. ניסוח הכתוב "וישבו... איש לעירו" בראש פרק ב', מושפע כנראה מלשון נבואת ירמיהו: "שובי אל עריך אלה" (ל"א, ס), שכן עזרא מדגיש כבר בראש ספרו שכל נבואות הגאולה של ירמיהו התקיימו: "לכלות דבר ה' מפי ירמיה" (עזרא א, א); כל דבר ה' שניבא ירמיהו, מהחל עד כלה נתקיים. חמשת הקולות הנזכרים בחלקו האחרון של פרק ג' בעזרא, בתיאור חגיגת ייסוד ההיכל, מזכירים שתיים מנבואות ירמיהו הטבועות

הקשר בין "ועין אלהים" בספר עזרא ל"עיני ה'" בנבואת זכריה

במאמר זה אנו מבקשים לעמוד על השפעת לשון נבואתו של הנביא זכריה על סגנון כתיבתו של בעל ספר עזרא בסיפור שבפרק ה' אודות ביקורו של תתני בירושלים. כפי שהוסבר לעיל, עלול היה ביקורו של תתני פחת עבר נהרה⁹ לגרום להשבתה נוספת של בניית המקדש וכתוצאה מכך עלול להגרם משבר אמונה עמוק בלבבות העם, אחר שנביאי שיבת ציון הבטיחו באותה העת שהי יהיה בעזרם של בוני המקדש ומעתה שום מכשול לא יעמוד בפניהם¹⁰.

באמצע הסיפור של הבקורת שערך תתני בירושלים מציין הכתוב: "ועין אלהים הות על שבי יהודיא ולא בטלו המו..." (פס' ה). כלומר: לא בזכות חריצותם, לא משום שהיהודים הצליחו להוכיח את זכאותם להמשיך בבנייה ולא משום טעם אנושי אחר לא הפסיק ("בטלי") תתני את מלאכת בנייתם של היהודים, אלא אך ורק בזכות "העיין האלוקית" אשר הייתה [לטובה] על זקני היהודים¹¹.

שתייהן בחותם של 5 קולות: נבואת הפורענות בפרק כ"ה פס' י ונבואת הנחמה בפרק ל"ג, פס' י-יא. ייתכן ובהשתמשו 5 פעמים במילה "קול" בתיאור ייסוד ההיכל, ביקש עזרא לרמוז שבעת ייסוד ההיכל נתגלו רגשות מעורבים בקרב העם: היו מן העם כאלה שחשו בפעמי הגאולה ובקיום נבואת ירמיהו על חידוש קולות השמחה: "עוד ישמע... קול ששון וקול שמחה" וגו', ולעומתם נמצאו בקרב שבי ציון כאלה שחששו שטרם הגיעה עת הגאולה, ועידן השבתת הקולות שירמיהו ניבא עליה בפרק כ"ה, תקף עדיין. [ויושם לב שבנבואתו השנייה של ירמיהו על חמשת הקולות (בפרק ל"ג), צויינה לשון ההודיה "כי טוב ה' כי לעולם חסדו", שהיא אותה לשון ההלל וההודיה ששבי ציון שרו בעת ייסוד ההיכל (עזרא ג, יא)].

8. כדברי רש"י בפירושו לחולין קל"ז ע"א (ד"ה "אין דברי בריבי שומעין") "כל נבואה ונבואה לצורך הדור השעה והמעשה". להלן דוגמאות אחדות לזיקה כזו בין אירועים המתוארים בספר עזרא לבין נבואותיהם של נביאי התקופה: הידיעה על השלמת בנייתו של המקדש בספר עזרא קשורה **"בנבואת חגי נביא וזכריה בא עדוא"** (ו', יד), כלומר בקיום הבטחתו הנבואית של זכריה: **"יזי זרבבל יסדו הבית הזה וידיו תבצעה"** (ד', ט), שמשמעה: מי שהתחיל בבניית הבית אף יזכה להשלמה ולסיימה. חטאו של יהושע בן יהוצדק, שבניו נשאו נשים נכריות, כמפורש בעזרא י', יח, רמוז בחזון זכריה על יהושע הכהן הגדול, הלבוש **"בגדים צואים"** (ג', ג – ראה תרגום יונתן על אתר). **"מעל הגולה"** המבטא בספר עזרא את חטאם של נושאי הנשים הנכריות (ט', ד ושם י', ב), כדברי שכינה: **"אנחנו מעלנו באלקינו ונשב נשים נכריות"** (שם, שם), מכונה בנבואת מלאכי בביטוי הנרדף למעל – בגד: **"בגדה יהודה..."** (ב', ז), והבגידה היא משום ש"יהודה", כלומר איש יהודה, **"בעל בת אל נכר"** (שם, יא), ויש מקבילות נוספות.

9. האיזור **"עבר נהרה"** שתתני היה ממנוה עליו, איננו יחידה מנהלית של פחוה (כמו יהודה, שומרון וכדו'), אלא זוהי 'אחשדרפנה', כלומר יחידה מנהלית רחבת היקף, שיש בה כמה פחוות. אף על פי שהתואר **"פחה"**, שניתן כאן לתתני ראוי מעיקרו לשליט הפחוה ולא לשליט האחשדרפנה (המכונה במגילת אסתר ובמקורות אחרים: "אחשדרפן") לא זייק כאן הכתוב במינוח המדויני הרשמי והוא כינה אתתתני **"פחת עבר נהרה"** תחת "אחשדרפן עבר נהרה". (הש' לכינוי "אחשדרפניא" בדניאל ו', ב ובפי' "דעת מקרא" שם).

10. א. ההיגד הנבואי **"מי אתה הר הגדול... למישור"** (זכריה ד', ז) תורגם ע"י יונתן: "מה את חשיבא מלכותא טפשתא", ורש"י זיהח את אנשי "מלכותא טפשתא" ב"שרי עבר נהרה תתני פחת עבר נהרה ושתר בוזני וכנותהון".

ב. ר"י אברבנאל דחה גישה פרשנית זו, שה"הר הגדול" מסמל את אויביהם של שבי ציון מסוגו של סנבלט, כי למנהיגיהם של "צרי יהודה ובנימין" לא יאה הדימוי **"הר הגדול"**, שכן השבתת הבנייה נעשתה על ידם בדרך הלשנה, והמלשין איננו "הר גדול", משום שאין כוחו אלא בפיו, ו"הר גדול" הוא "תואר למלך הגדול והמרומם מאד..."

11. את הצירוף **"שבי יהודיא"** על פי ניקוד המסורה (בשי"ן שמאלית), יש לתרגם "זקני היהודים", ולא כפי שתירגם פרש בטעות בעל ספר עזרא החיצוני (פרק ו', כז) את הביטוי המקביל בספר עזרא המקראי: **"ולשבי יהודאי"** (=לזקני היהודים): "שבי יהודה", **"שבי"** בשי"ן ימנית כמשמעות שבי (=שבוים). גם את פסוקנו **"ועין אלהים וכו"** בעזרא ה', ה תירגם בעל ספר עזרא החיצוני בתרגום-פירוש חפשי: "וימצאו זקני היהודים חן בהשגחת ה' על השבי" (שם, ה', ה): שוב נשתרבו לו הביטוי "השבי" מכלי שיהיה לו יסוד במקור העברי.

נראים הדברים שבעל ספר עזרא ביטא כך את הדברים בהשפעת נבואת זכריה, שהוא ראה בה שורש ויסוד לארוע זה. הנביא זכריה הירבה להשתמש במסגרת נבואותיו במוטיב העין¹², נבואה שנאמרה לנביא מפי ה' בהמשך למראה המנורה, וככל הנראה כפשר לנבואה על האבן ולענייננו ריחפה לנגד עיני כותבו של ספר עזרא נבואת זכריה על שבעת עיני ה', המונחת לפני יהושע (זכריה ג', ט)¹³. על האבן הזאת אשר לפני יהושע היו "שבעה עינים", שפשרן לא נתבאר לנביא אלא רק בתום מראה הנבואה על המנורה (שם ד', פסי ח-ט)¹⁴. במראה הנבואה הראשון של זכריה, הנביא שמע את דיווחם של השליחים "והנה כל הארץ ישבת ושקטת..." (יא), כלומר: בניגוד לכל הארץ שיושבת בבטחה ובשלווה, זעם ה', הוא חרון אפו, עדין שרוי בירושלים ובשאר ערי יהודה, בעת ששאר "כל הארץ ישבת ושקטת".

בעקבות פנייתו-תפילתו של "מלאך ה'"¹⁵: "עד מתי אתה לא תרחם את ירושלם?" (שם, יב), הבטיח ה' למלאך הדובר "דברים טובים דברים נחמים" (שם, יג), דברים שעיקרם: "שבתי לירושלם ברחמים, ביתי יבנה בה..." (שם, טז).

חידושה הגדול של נבואת זכריה ש"עני ה'... משוטטים בכל הארץ" והן משגיחות על כל הנעשה בה, הוא בעייתו של הנבואה: "בשנת שתים לדריוש" (זכריה א', ז)¹⁶. אף שטרם נסתיימה תקופת הזעם — "אשר זעמתה זה שבעים שנה" (שם, שם יב) — והתקופה עדיין עומדת בצילה של הסתרת פנים¹⁷, וגם העם טען באותם הימים "לא עתבא עתבית ה' להבנות" (חגי א', ב), נודע לו לזכריה מפי המלאך הדובר ש"עני ה'... משוטטים בכל הארץ" והן מביטות במקום המקדש ומשגיחות על הנעשה שם. נתקיימו בכך דברי ה' לשלמה:

12. ראה לעיל הערה 3. והוסף למקורות שם עוד 14 מקורות (!) מנבואות זכריה בהם נזכרים עיניים, עיני אדם: ב', א-ה; ו, ו-ט; ז', א; ח', ו; ט', א-ח; י"א, יב-ו; י"ז (פעמיים) ו-י"ד, יב.
13. ראה פירושו של מ' זר כבוד לזכריה, בסדרת "דעת מקרא", על אתר.
14. א. השווה ללשון בעל ספר דברי הימים: "כי ה' עיניו משוטטות בכל הארץ" (דה"ב ט"ז, ט). לפי מסורת חז"ל ב"ב ט"ז ע"א כתב עזרא גם את ספר דברי הימים, וזה עשוי להסביר את המקבילה בין הכתוב בעזרא ה', ה על העין האלוקית המשגיחה, לבין הפסוק הנ"ל בדב"ה יי.
- ב. לשאלת ה' "מאין תבא?" השיב השטן: "משוטט בארץ ומהתהלך בה" (איוב א', ז), ו"שוטט" ו"שוטט" שניהם מאותו השורש. השווה: "שטו" (במדבר י"א, ח); "שוט" (ש"ב כ"ד, ב); "שוטטו" (ירמיה ה', א) ו"משוטטות" (דה"ב ט"ז, ט).
- ג. אף ש"עין" הוא שם בגוף נקבה, הוזכרו כאן "שבעה עינים" ולא שבע כמתבקש על פי הדקדוק. על העיניים האלו נאמר בהן "משוטטים" (בזכר) ולא משוטטות כנדרש, זאת אולי משום שב"ענינים" כאן נעשה שימוש להבעה מטאפורית, שלא במשמעות איברי הגוף הרגילים (בשם ר"י אורבך ש"י).
- ד. על מספרן של העינים, שבע, כתב ר"י אברבנאל שהמספר הוא "מלשון ריבוי", כלומר אין זה מספר מדוייק, כפי שחלק מן המפרשים ביקשו לבאר (כנגד 7 כוכבי הלכת וכד'), אלא זהו מספר נוסחאי, שכמוהו מצויים הרבה במקרא (ויקרא כ"ו, יח; ישעיה ד', א; תהלים ע"ט, יב ועוד).
15. אין זה מן הנמנע ש"מלאך ה'" הנזכר כאן הוא הנביא, שכן בזמנים שונים ובסיטואציות שונות עמדו הנביאים והתפללו לה' למען עמם: משה רבנו (שמות ל"ב, יא-יג; במדבר י"א, א-ב ועוד); הנביא שמואל (ש"א ז', ח-ט ושם י"ב, טז-כה); הנביא עמוס (עמוס ז', ב ושם שם ה) ונביאים נוספים. ראש לכל הנביאים המתפללים הינו אברהם אבינו (בראשית כ', ז ושם, שם יז). חגי, בן זמנו של זכריה, מכונה במפורש "מלאך ה'" (חגי א', יג) וגם בעל ספר דברי הימים מכנה פעם אחרי פעם את נביאי ה' בכינויו "מלאכיו" של ה' (דה"ב ל"ו, טו-טז).
16. מקובלת עלינו ההנחה שהתאריך "בשנת שתים לדריוש", שבראש המראה הראשונה ממראות זכריה (זכריה א', ז) הוא תאריך של המראות כולן, כדעת ר"י אברבנאל, ואף אם לא חזה זכריה את כל מראותיו באותו הלילה ("ראיתי הלילה"), הוא חזה אותם ככל הנראה באותה השנה, בשנת שתים לדריוש.
17. על שם הכתוב "ואנכי הסתר אסתר פני מהם..." (דברים ל"א, יח), שר"ע ספורנו פרשו כך: "...אעלים עיני חמלתי מהם כבלתי רואה בצרתם".

"...והיו עיני ולבי שם כל הימים" (מ"א ט', ג. דה"ב ז', טז), דברים שניתן לפרשם: "כל הימים": בין בעת שהבית בנוי, בין בעת שהבית חרב¹⁸. תקופת גלותם של ישראל מארצם, היא כביכול גם גלות השכינה¹⁹, אולם בשנת שתיים לדריוש אמר ה': "שבתי לירושלם" (זכריה א', טז), ועל הנביא הוטל לקרוא בשם ה': "...ונחם ה' עוד את ציון ובחר עוד בירושלם" (שם, יז): "עוד" בהיגד זה (תיבה החוזרת בפסוק זה ארבע פעמים) משמעה "שוב", כמו בנבואות הנחמה בירמיהו בפרק ל"א, שם חוזרת התיבה "עוד" פעם אחר פעם במשמעות של "שוב", של התחדשות דבר שפסק: "עוד אבנך" (שם פס' ג); "עוד תעדי תפוך" (שם, שם); "עוד תטעי כרמים" (שם, ד) ובנבואות נחמה נוספות. המסר העולה מן הפרש הנבואי שעיני ה' משוטטות בכל הארץ גם בתקופת הזעם, בתקופה של הסתרת הפנים, הן עדות שגם כעת "עיני ה'" ו"לבו" נתונים "שם" (במקדש) "כל הימים", והוסיף הנביא והבטיח בשם ה' שכעת הגיעה עת השיבה הגמורה, השיבה לימי קדם ("שבתי לירושלם"; "שבתי אל ציון" — להלן ח', ג) "ובחר עוד בירושלם". שוב תחזור ירושלים למעמדה הראשון — "העיר אשר בחרתי" (מ"א ח', מח) — אחרי שה' מאס בה מרעת יושביה (ירמיה י"ד, לט ואיכה ה', כב).

לדברי זכריה אודות ההשגחה האלוקית, "עיני ה' המה משטטים בכל הארץ", השגחה לטובה, יש גם מקבילה בפרקי נבואותיו האחרונים של זכריה: "...ועל בית יהודה אפקח את עיני...". (י"ב, ד). לעומת זה מצויה גם הקבלה ניגודית להבטחה ש"עיני ה' משטטים בכל הארץ" כדי לשמור על עמו מן המתנכלים לו — כמו במקרה של תתני ורעיו שככל הנראה באו כדי להשבית את בוני המקדש — והיא בפרש הנבואי למראת האיפה בזכריה פרק ו'. את פשר "האיפה היוצאת" (שם, ו) באר המלאך הדובר: "זאת עינים בכל הארץ" (שם) ולדעת רד"ק כוונתו ל"יעץ הרואה אותם, היא עין ה'", הרואה את החוטאים שמעשיהם גלויים לפני ה', וכדברי מלבי"ם על אתר: "העין המשגיח על חטאים אלה, אינו העין שבהיכל, רק הוא העין וההשגחה הנמצאת בכל הארץ להעניש כפי מידת החטא, ואינו חמור כעין אשר בהיכל"²⁰.

בנבואה אחרת של זכריה, ה' מבטיח לישראל: "כי הנגע בכם כנגע בבבת עינו" (זכריה ב', ג), וגם בנבואה זו נזכרת העין האלוקית. משמעה של הבטחה זו הוא שמי שיעז לפגוע בישראל, כמוהו כמי שמבקש לגעת כביכול בעינו של ה'²¹. לשון אחרת: עיני ה' משוטטות

18. א. "אייר אלעזר: בין שחרב בית המקדש ובין שלא חרב, אין השכינה זזה מתוכו, שנא: 'ה' בהיכל קדשו' (תהלים י"א, ד). אף על פי ש"בשמים כסאוי" (שם) — שכינתו בבית המקדש, שנא 'והיו עיני ולבי שם כל הימים'..." (מדרש "שוחר טוב" למזמור י"א), ופסק הרמב"ם: "וכל הנכנס לעזרה יהלך בנחת... ויראה עצמו שהוא עומד לפני ה', כמ"ש: 'והיו עיני ולבי שם כל הימים'" (הל' בית הבחירה פ"ז, ה"ה), ובהמשך שם פסק הרמב"ם: "אע"פ שהמקדש היום חרב בעוונותינו, חייב אדם במוראו כמו שהיה נוהג בו בבניינו... שאע"פ שחרב — בקדושתו עומד" (שם, ה"ז).
 ב. אמנם השכינה שורה במקדש גם בעת חורבנו, אך ביחס לירושלים מצאנו בנבואת ירמיהו שה' הסתיר פניו "מהעיר הזאת" — מירושלים, וזאת "על כל רעתם" (ירמ' ל"ג, ה; וראה גם שם, ל"ב, לא-לה ובמפרשי הנבואה שם).
 19. כפי שחז"ל אמרו: "עשר מסעות נסעה שכינה" (ע"פ התיאור החזוני בפרקים ח'-י"א בספר יחזקאל).
 20. לעומת דרך פרשנית זו, הציע מי זר כבוד שכוונת דברי המלאך "זאת עינים בכל הארץ" איננה לעין האלוקית אלא ל"עינים הרעה של השוטנים העוינת את השבים לציון".
 21. א. רעיון זה, שאויבי ישראל נחשבים כאויבי ה', מופיע לראשונה בתורה: "...ויפצו איבך וינסו משנאיך מפניך" (במדבר י', לה), ואויביה היומשנאין שם, אינם אלא אויבי ישראל. הרעיון מופיע גם בתהלים מזמור פ"ג בפס' ג-ד: "כי הנה אויבך.. ומשנאיך נשאו ראש: על עמך יערימו סוד.. לכו ונכחידם מגוי...".

בכל הארץ והן פקוחות לטובה על ישראל. מי שמנסה לפגוע בישראל, כאילו מושיט יד כנגד עיני ה' להסתיר מהן את ישראל, שהם כ"בבת עינו".

שבי ציון זכו בעת שובם למלאכת בנייתו של המקדש, בשנת שתיים לדרווש, שהעין האלוקית הגנה עליהם מפני מזימות שונאיהם, ולא עלה בידי המתנכלים להם "לבטל" – להשבית את מלאכת הבנייה, כפי שהבטיחם הנביא בשם ה': "כי הנגע בכם – כנגע בבבת עינו".

- ב. "בבת עין" הוא גלגל העין, האישון, והוא ביטוי יחידאי במקרא, המצוי רק כאן, והוא מבקש לציין בצורה משואלת את הרגישות הגדולה שהקב"ה חש כלפי ישראל, כאדם ששומר מכל משמר שלא תיפגע בבת עינו. לשמירת בבת עינו של אדם, השווה את הפסוקים: "יצרנהו כאישון עינו" (דברים ל"ב, י); "שמרני כאישון בת עין" (תהלים י"ז, ח) ועוד. במדרש "שמות רבה" פרשה ל' אמרו: "שחביבין ישראל כבבת העין העליונה שנא' "כי הנגע בכם נגע בבבת עינו" – אלו הסופרים והחכמים שתיקנו הסייג הזה". את מהות ה"תיקון" שהסופרים "תיקנו" באר רשב"א, ודבריו הובאו ב"מנחת ש"י" שם; ור' להלן בהערה סעיף ג.
- ג. לפי מסורות אחדות נמנה פסוקנו בין י"ח תיקוני סופרים, כגון במדרש שמו"ר שהבאנו לעיל בסעיף ב, וכן במדרש "במדבר רבה" פרשה כ': "אמר הקב"ה לבלעם הרשע: אני כתבתי על ישראל 'כי הנגע בכם נגע בבבת עינו'...". ראה מקורות נוספים ב"מנחת ש"י" לזכריה ב', יב וב"תורה שלמה" לבראשית י"ח, כב ושם בהערה קמ"ד, וכן בתו"ש לבראשית ל"ב, כט ושם בהערה ק"ה.
- ד. באחת משורות התפילה "אנא, בכת...", המיוחסת לתנא ר' נחוניא בן הקנה, שר הפייטן: "נא גבור, דרשי יחודך כבבת שמרם".